

ЄВГЕН-ЮЛІЙ ПЕЛЕНСЬКИЙ – РЕДАКТОР ПЕРШОГО ПОВНОГО ВИДАННЯ ТВОРІВ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ ТА ДОСЛІДНИК ЙОГО ТВОРЧОСТІ

Стаття про роль Євгена-Юлія Пеленського в підготовці видання “Марко Черемшина. Твори. Повне видання за редакцією д-ра Євгена Пеленського”. – Львів: в-во “Ізмарагд”, 1937. – Т. 1-3.

Ключові слова: Марко Черемшина, Євген-Юлій Пеленський, видання, редактор, архівні матеріали, автографи, рукописи, тексти.

Halyna Karpinchuk. Yevhen-Yuliy Pelensky as an editor of the first complete works of Marko Cheremshyna and a researcher of his oeuvre

The article focuses on the role of Yevhen-Yuliy Pelensky in editing and publishing of Marko Cheremshyna's complete works (Lviv, Izmaragd Publishers, 1937, Vol. 1-3).

Key words: Marko Cheremshyna, Yevhen-Yuliy Pelensky, edition, editor, archival materials, autographs, manuscripts, texts.

Ще донедавна ім'я Євгена-Юлія Пеленського було під забороною, тому його подвижницька праця на ниві бібліографії, літературознавства, книговидавництва, освіти, музейництва на сьогодні майже невідома, достатньо не вивчена та належно не поцінована.

Є.-Ю. Пеленський – автор півтори сотні літературознавчих статей. Тематика його досліджень охоплює всі періоди розвитку нашої літератури – від її початку до 40-х рр. ХХ ст. Крім того, Пеленський як видавець підготував і надрукував двадцять чотири видання творів українських письменників зі своїми вступними статтями та коментарями [26, 23]. Серед них – “Слово о полку Ігоревім”, твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Мазепи, Б. Лепкого та ін. До більшості із цих видань він упорядкував і бібліографію.

Грунтовною була праця Є.-Ю. Пеленського над підготовкою першого повного видання творів Марка Черемшини, яке з'явилося друком у видавництві “Ізмарагд” 1937 р. Однак у жодній передмові до подальших видань творів письменника 40–80-х рр. минулого століття його ім'я не згадано.

Чимало свідчень про редакторську працю Пеленського над підготовкою цього тритомника зберігається у фондах Відділу рукописів і текстології Інституту Літератури НАН України (Ф. 12) та Львівській Науковій бібліотеці ім. В. Стефаника Національної Академії Наук України (Ф. 232).

Уперше про підготовку нового видання творів Марка Черемшини згадано в листі до Є.-Ю. Пеленського (машинопис) із видавництва “Ізмарагд” (1936 р.). До цього, очевидно, уже була попередня домовленість про співпрацю Пеленського із цим видавництвом (лист публікується вперше):

“Вельмишановний Пане!

Отсим пропонуємо Вам переняти зредагування повного Видання творів Марка Черемшини (Івана Семанюка) на таких умовах: 1. Видання має обняти всі новелі Черемшини, автобіографію, вступну статтю, бібліографію його творів та потрібні пояснення. 2. Рукопис повинен бути готовий до друку в таких реченнях: перших десять аркушів до 15 липня 1936 р., а прочі найдалше до кінця серпня 1936 р. 3. Ви переведете дві коректи видання, а третю переведемо у власному заряді. 4. За цю працю Ви одержите гонорар у висоті 150. – (словами: сто п'ятьдесять золотих), платний в такий спосіб: зл. 50. – при підписанні тої умови, зл. 50. – при віддачі скрипту до друку себто до кінця серпня 1936 р., а останні зл. 50. – по переведенні коректи. – Крім того по видрукувані книжки Ви одержите даром десять примірників книжки.

5. Кошти Вашої переписки в справі видання веденої через нас покриваємо самі в цілості. В надії, що виконаєте свою працю як найсолідніше, остаємо Львів, дня 26 березня 1936 р.

З правдивим
поважанням
видавництво “Ізмарагд”
Львів, вул. Костюка, 5
М. Матчак”
[див.: 23].

Як бачимо, у листі обумовлено умови, на яких буде працювати Пеленський-редактор: склад видання й коментарі до творів Марка Черемшини, терміни подачі рукопису та оплата праці.

Під листом стоїть підпис Михайла Матчака (1895–1958) – знаного громадсько-політичного діяча, публіциста й видавця, власника видавництва “Ізмарагд”. Згодом працював членом управи спілки Українського Видавництва й, відповідно, підтримував друк української книжки. Заарештований 1947 р. у Відні, М. Матчак помер на засланні в Потьмі (Росія).

Видавництво “Ізмарагд” у Львові було відоме виданнями творів українських класиків та молодих письменників; тут друкувалися також мистецький збірник “Екслібрис”, антологія сучасної української поезії [22, 453].

У той час, коли Є.-Ю. Пеленський одержав пропозицію М. Матчака готувати до друку твори Марка Черемшини, він працював у Купецькій гімназії “Рідної школи” у Львові та редагував науковий журнал Товариства українських бібліофілів “Українська книга”.

Повне видання творів Марка Черемшини видавництво “Ізмарагд” планувало до 10-річчя смерті письменника.

Пеленський, готуючи видання до друку, за короткий термін виконав значний обсяг роботи: опрацював і проаналізував опубліковані на той час збірки творів письменника, звіривши й порівнявши їх із автографами.

Як відомо, дружина письменника Наталя Семанюк після смерті чоловіка частково передала його архів Василеві Стефанику. Після смерті останнього виконавцем заповіту став син – Семен Стефаник. І коли видавництво “Ізмарагд” розпочало підготовку до друку творів Черемшини, саме ці матеріали було передано Пеленському. Як редактор він користувався також тією частиною архіву, що залишилась у Н. Семанюк. Про це дізнаємося з її листа до Є.-Ю. Пеленського (публікується вперше):

“Пане Редактор!

Я вже на новому місці, очевидно що це була причина моєї... (не прочитується. – Г. К.) що до Вашої справи. я віднеслась з тим до Снятина до сестри... (не прочитується. – Г. К.) щоби усі де які є папері, зошити, фотографії тощо Мужа збрала і привезла мені, бо вибиралась до мене. я Вам даю Слово, що щоби не було тої спадщини перешлю Вам, найдальше в Суботу. Мені все гарно Вас гостити у себе, то скоро би то мало бути на день то я Вам вишлю, а Ви вже з Друками заглянете до Черемшини Здоров'я” [див.: 34]¹.

Публікація “Марко Черемшина. Твори. Повне видання за редакцією Є.-Ю. Пеленського у трьох томах” з'явилася 1937 року. До неї ввійшли всі відомі на той час художні твори Марка Черемшини та їх уривки, а також статті, рецензії, промови, біографічні матеріали й листи письменника.

¹ На сьогодні той архів Черемшини, що був у С. Стефаника і Н. Семанюк, зберігається у Відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Видання було здійснено коштом товариства “Будучність” із Тернополя. Готувалось у друкарні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Обкладинку створив видатний український художник Микола Бутович. Наклад був невеликим – три тисячі примірників, тому видання сьогодні – бібліографічна рідкість.

Працюючи над ним, Пеленський, безперечно, ретельно вивчив і користувався вже надрукованими текстами Черемшини. За його твердженням, “текст більшості творів звірено з першодруками в “Літературно-Науковому віснику” та в інших часописах” [27, 199]. Це засвідчують вирізки опублікованих творів письменника (очевидно, зроблені самим Пеленським або йому передані), які зберігаються у фондових матеріалах ІЛ. Це новели “Зарікайся мід-горівку пити” [див.: 7], “За мачуху молоденьку” [див.: 5] та “Козак” із календаря-альманаха “Дніпро” на рік 1924 [див.: 6]. Твори ввійшли до циклу “Парасочка”.

До 1937 р. були такі видання творів Марка Черемшини: збірка “Карби. Новели з гуцульського життя” (“Молода Україна”, Чернівці, 1901 р., редактор В. Секорський); “Село вигибає. Новели з гуцульського життя” (К., 1925 р., упорядник М. Зеров); нарешті, у Києві 1929 р. було надруковано збірку “Верховина. Вибрані оповідання” за редакцією М. Зерова. Ці книжки Є.-Ю. Пеленський теж використовував, укладаючи перше повне тритомне видання творів Марка Черемшини.

Історію збірки “Карби” Пеленський знав зі спогадів Василя Сімовича “До видання першого збірника Черемшининих новель “Карби”. Спомини редактора”, що були видруковані у “Студентському віснику” (Прага, 1927, ч. 5-6, С. 17-19) [37, 618-622]. “...Це видання попсоване неймовірною кількістю друкарських помилок, за якими дуже часто затрачується зміст”, – так оцінив його Пеленський, редактор нової публікації творів письменника [27, 198-199].

Щодо київського видання “Село вигибає. Новели з гуцульського життя”, то, на його думку, “хоч воно й друкувалося за відомом і вказівками Черемшини, все ж текст у ньому не вільний від значних хиб” [27, 199]. Дослідник відшукує пропуски слів в окремих творах, друкарські помилки, невдалі редакторські правки, зумовлені незнанням гуцульського діалекту.

А видання 1929 р. “Верховина. Вибрані оповідання” у двох томах за редакцією М. Зерова було оцінено позитивно: “...Воно принесло вибір оригінальних і перекладних новел Черемшини. Все ж і це був лише вибір, хоч і великий, без потрібного повного матеріалу” [27, 5].

Враховуючи досвід попередників, Пеленський прагнув уникнути помічених ним недоліків, зробити видання значно повнішим, подати твори, що не були надруковані.

У невеликій передмові до першого тому він обґрунтував свій розподіл спадщини письменника по томах – твори Черемшини він упорядкував за хронологією. У першому томі було вміщено тексти, написані впродовж 1895–1901 рр.; том другий обійняв спадщину з 1914 р. до смерті письменника (1927 р.)

До першого тому ввійшло п’ятнадцять творів Черемшини зі збірки “Карби”, два ранні оповідання “Керманіч”, “Нечаяна смерть”, із циклу “Листки” – дванадцять поезій у прозі (Пеленський уперше передрукував цикл поезій “Листки”, які були вміщені в “Буковині” за 1898 р.) [27, 203]. Тут надруковано також два оповідання для дітей – “Муха” і “Сльоза”. (Невідомо, з яких причин упорядник пропустив оповідання “Незабудька” й “Рожі”, опубліковані в дитячому часопису “Дзвіночок”, 1897, №№ 23, 24).

До другого тому ввійшли твори зі збірок Черемшини “Село потерпає” та “Верховина”.

Новели, зібрані в першому розділі першого тому повного видання та першому і другому розділах другого тому, спочатку було надруковано в

окремих періодичних виданнях. Уперше, “хоч і не повно”, зазначає Пеленський, вони з’явилися в уже згаданому київському виданні 1929 р. за редакцією М. Зерова, який вибрав для них заголовки “Село вигибає” [27, 198]. (Редактор мотивував це тим, що слово “потерпає” буде незрозумілим для читача із Наддніпрянської України). Пеленський повертає первісну авторську назву “Село потерпає”, вказавши на те, що саме під такою назвою збірка новел Черемшини вже друкувалась у Харкові 1930 р.

Також, на відміну від М. Зерова, він упорядкував новели за хронологією, адже події творів відбуваються в одному й тому ж селі і в кількох новелах виступають одні й ті самі особи. Для Пеленського – читача й редактора “ці новелі разом представляють, неначе повість, жахиття гуцульського села під час світової війни” [28, 23].

У третьому розділі другого тому Пеленський уперше зібрав і об’єднав тексти Черемшини, присвячені Василеві Стефануку.

У третьому томі надруковано невідомі до цього твори, а також зібрані літературні статті про творчість Марка Черемшини.

Видання, яке готував Пеленський, уперше вміщувало такі твори Марка Черемшини, як “Стефаникові мужики”, “Щоденник”, фрагменти новел “Любисть”, “Хитристь”, вірші “Та не думай, Марусенько”, “Параска”, листи письменника.

Також уперше у третьому томі Пеленський виокремив та надрукував цикл новел “Парасочка” (“Парасочка”, “Козак”, “Інвалідка”, “За мачуху молоденьку”, “Зарікайся мід-горівку пити”, “Марічку головка болить”, “Парубоцька справа”). До того твори цього циклу були надруковані М. Зеровим у “Верховині” не зовсім умотивовано – тут змальовано повоєнні події, а в “Парасочці” події відбуваються під час війни. Як зазначає Олена Гнідан, “упорядники тритомного видання творів Марка Черемшини (1937) вперше виокремили сім новел в окремий цикл під назвою “Парасочка”, який можна назвати книгою поем, написаних білим віршем” [18, 521].

Готуючи ці новели до друку, Пеленський опрацював їх першодруки; про це свідчать його помітки червоним олівцем на раніше публікованих текстах. Виправлення стосуються переважно незначних коригувань деяких форм слів, як того вимагав тогочасний правопис (із друкованої новели “За мачуху молоденьку”: “...Бо Стефан – то одинак у нього (було *него*), то права рука, то дедова одна надія” [див.: 5]. Подібні виправлення є й в усіх інших творах).

Деяку інформацію про редакторську працю над підготовкою повного видання творів Марка Черемшини знаходимо в нотатках Пеленського під назвою “Записи мої”. Зокрема, там ідеться про час появи твору “Колядникам науки”. На думку Пеленського, він міг бути написаний в останні дні грудня 1921 р., бо саме тоді “до Марка Черемшини звернулася з листом від 19 грудня 1921 року “Спілка студентів-українців в Німеччині” з проханням надіслати недрукований твір для альманаха “Vivat academia!”, де і було надруковано вперше дану новелу 13 січня 1922 року” [див.: 13] (Із цією датою твір і з’явився у другому томі).

В архіві Марка Черемшини є власноруч переписані Пеленським твори, листи та літературно-критичні статті письменника. Зокрема, переписана поезія “Світлій панночці Одарці, донечці славної авторки “Шестикрильця” в незабудь” [див.: 10]; “Спомин Семанюка про Федьковича [див.: 10]; лист до К. Гриневичевої [див.: 11]; лист до газети “Новий час” [див.: 14]; лист до Марка Черемшини [див.: 16]; уривок з листа А. Музички до Марка Черемшини [див.: 17]. Ці матеріали, як і деякі інші, ще були на той час недруковані.

Рукою Пеленського також переписано уривок незавершеного твору “Обзорники”: “Вже Василь Караджук буде весілля робить, вже свою дівку за одівця віддає. Та коби то дівка, а то дівчина, що тварь молоденька, що ручка то – ньенька. Що...” [16].

Пеленський намагався вникнути у творчий процес письменника. Так, опрацьовуючи новелу “Марічка занедужала”, він припускає, що її назва могла бути запозичена: “В “Народнім календарі” на р. 1923 (Станіславів-Коломия, В-во “Бистриця”), де є друковані речі Черемшини, є оповідання Олекси Коваленка “Мариня занедужала”. Це, впрочім дуже слабе й наївне оповідання, могло підказати Черемшині заголовок і деякі подробиці” [див.: 12]. Ідеться про твір “Марічку головка болить”, який у журналі “Український голос” був видрукуваний під заголовком “Марічка занедужала” [див.: 41]. (Про те, що Марко Черемшина ретельно працював над назвами своїх творів, свідчать чорнові записи зроблені автором, де кількість можливих варіантів (новели “Верховина”, “Любість”, “Парубоцька справа”...) сягає близько десяти.

Із 174 одиниць зберігання архівних матеріалів Марка Черемшини, що перебувають сьогодні у дванадцятому фонді відділу рукописів ІЛ ім. Т.Г. Шевченка НАН України, близько тридцяти документів містять правки й помітки, зроблені Є. Пеленським. Вони засвідчують сумлінну й ретельну редакторську працю над підготовкою до друку повного видання творів Марка Черемшини.

Праця Пеленського була напруженою: у липні 1937 р. вийшов перший і другий том, а в серпні того ж року – третій.

У кожному томі містяться коментарі Пеленського (примітки), у яких подано відомості, де й коли вперше твір було надруковано, а також указано на основні відмінності підготовленого ним тексту від першодруків. В окремих випадках Пеленський подає також відгуки та оцінку літературною критикою деяких творів.

Працюючи як редактор над підготовкою до друку повного видання творів Марка Черемшини, Пеленський в останньому, третьому, томі надрукував статті М. Зерова “Марко Черемшина”, “Мова Марка Черемшини” та М. Рудницького “Оригінальність Черемшини”. До них додав і власне дослідження “Проблеми в творах Черемшини”, у якому зазначив, що над висвітленням проблематики творів письменника до нього працювали М. Лозинський, А. Крушельницький, деякі спостереження належать професорові А. Музиці (“аж надто слабка робота”) та Д. Донцову.

У своїй статті Пеленський розвиває й поглиблює думку М. Зерова про те, що новели Черемшини пізнішого періоду змістово походять із судової хроніки. До названих Зеровим творів, як-то “Парубоцька справа”, “За мачуху молоденьку”, “На Купала на Івана”, “Коляда”, “Верховина” та почасти “Писанки”, він додає інші твори письменника: “...Безперечний і безпосередній зв’язок зі судом має й ціла низка інших новель, як “Ласка”, чи “Інвалідка”, представляють не що інше, а саме суд” [29, 6]. Ще одне цікаве міркування Є.-Ю. Пеленського: “Деякі переклади зроблені М. Черемшиною також стосувалися судового життя (“Клієнт” Л. Томи, або “Правотар” Г. Бордо)”. Як відомо, М. Черемшина впродовж 1896–1901 рр. навчався на юридичному факультеті у Відні, після закінчення університету працював адвокатом на Івано-Франківщині (с. Делятин, с. Снятин), а тому ця тема була йому близькою.

Розуміння права у творах Черемшини можна розглядати в кількох ракурсах: “народне почуття правости, державне право, почування героїв” [29, 12], – такого висновку доходить Є.-Ю. Пеленський на основі новели “Хіба даруймо воду”. Це одна з найраніших новел Черемшини, яку варто трактувати лише як спробу переходу від побутової до суспільної новели. Досліджуючи проблему судочинства у творах Черемшини, Пеленський пише про творчі наміри письменника, які не збулися: указує на плани кількох знайдених після смерті Черемшини новел, лише намічених чи розпочатих (“Свідок”, “По контракті”).

Редактор помічає, що в Марка Черемшини вміння обіграти конфлікт з’явилося вже у творах пізнішого періоду: “...До справжніх конфліктів доходить

Черемшина щойно в дещо пізніших творах. У найближчій хронологічно новелі, “Раз мати родила” (вперше надруковано під загальним заголовком “Образки з гуцульського життя”) виступає вже оцей конфлікт на перший план, чітко зарисований і по правничому та психологічно обґрунтований” [29, 10]. Конфлікт між Юсипом (зраджений чоловік) та жандармом (спокусник жінки) переростає в конфлікт ширший – “між представниками двох світів правовости: правовости, що її носять у своєму серці селянин Юсип, що про неї так живо пригадує йому Лукин, та між “правовістю” сили” [29, 10].

Конфлікти розігруються на сільському тлі, “проблеми села взяті з взаємовідносин селян до себе, до панів, до держави, до смерті, до Бога” [29, 13]. Для прикладу Пеленський аналізує твори “Раз мати родила”, “Основини”, “Зведениця”, “Дід”, “Бабин хід”.

Дослідник простежує родинні конфлікти, що приводять до трагічного кінця героїв Марка Черемшини. Такі ситуації описані письменником у новелах “Грушка”, “Дід”, “Бабин хід”. Літературознавець не вдається до детального аналізу, його мета – окреслити загальне спрямування проблем, які порушує Черемшина, та вказати загальне коло тем автора, що вимальовуються на сільському тлі.

Пеленський простежив “одну із давніх форм суду: доньки в обличчі смерті матері обвинувачують батька за те, що пив у корчмі. Жінки виступають на стороні доньок, співчуваючи сиротам, а старий Ілаш “від вини не відказується, він немов признає, що жде його кара: “Не бійтеся, небожата, мені не далекі гони, я вам хати не залежу. Завтра неню собі вирідите, а з неділі і я піду, чій Бог змилує візьме гріх з хати” [29, 12]. (Але ж зі смертю батька діти втрачають будь-яку опіку, статус повних сиріт значно важчий: вони не матимуть захисника. Батько виводить своє життя як гріх, смерть осмислюється не як покарання, а як помилування. Соціальне середовище, у якому перебуває сім'я, указує на складний матеріальний статус. Неможливість вирішити побутові проблеми руйнує родину, втрата віри в можливість їх залагодження призводить до повного занепаду. Рух уперед неможливий без сподівання на краще. Людина руйнує себе, зневірючись, водночас її знищення згубно впливає на тих, за кого вона була відповідальна. Доньки, втративши захист, змушенні будуть самотійно вирішувати ті конфлікти, з якими вони зіштовхнуться в суспільстві).

У новелі “Дід” зображено майже прямо протилежну ситуацію: тепер поза правом перебуває дід, який віддав свою землю дітям. Є.-Ю. Пеленський виводить подвійну трагедію: “Она, що б'ють його власні діти і зять, по його розумінні, не за розтратність, а за те, що їм ґрунт записав, а друге, може навіть більш болюче, це те, що він став неповноправним: “Та-же ти лумаря не маєш ти си в нічім не пишеш. Твій зять пишеси, а ти ні, бо-с такий мав розум”. І далі дослідник висновує, що “усвідомлення цього стану, цього начебто правного упослідження супроти власних дітей і зятя-приймака, є таке прикре, що доводить до катастрофи” [29, 12]. Подібний конфлікт виростає в новелі “Бабин хід”, яку принижує власний син. Є.-Ю. Пеленський приходиться до висновку, що “на селі для неповноправних людей єдиний можливий вихід – це смерть” [29, 11].

У новелах Черемшини (“Поменник, “Бодай їм путь пропала”, “Після бою”, “Анюта”) Пеленський простежує сюжетну лінію перемоги зла. Ці твори мають спільного героя – єврея Дзельмана. На думку дослідника, “новели, в яких виступає Дзельман, разом з недокінченими (“Анюта”) і ненаписаними мали творити повість” [29, 15].

Пеленський зазначає, що в пізніших новелах Черемшини, які належать до цього циклу, відбито ті ж конфлікти, але в ширшому ракурсі, бо йдеться не

лише про село, а й про національну справу (“Писанки”, “Коляда”). В основу новели “Писанки” покладено конфлікт, що стосується не певної групи людей, а всього народу. “Тут уже не Мокан (головна постать твору. – Г.К.), а ціла нація, бо йде тут за національну справу. Моканові не дано зорганізувати села. Перешкодив йому в тому суд, якраз отой самий суд, до якого стільки пошани мали селяни. Здається, що горе Мокана не має меж, тим більше, що знову таки свої всипали його. Але Черемшина представив цей процес у ширшому аспекті. Це вже не процес Мокана і навіть не одного покоління – це процес цілої нації. Мокан і його покоління процес програли: Романа Мокана засудили на тюрму, Івана Паладюка убили: “Кажут, що адіт за тоту Україну”, а темний загал їх не піддержав. Але невідомо як покінчиться цей процес у вищій інстанції: бо “Паладюкова пам’ять сяє”, бо росте нове покоління Паладюкових, що навіть на “кримінальному мурі зоряними пальчиками виписували Україну” [29, 18]. Стосовно новели “На Івана – на Купала” Пеленський зауважує, що “постать панотця виростає до висоти героя”, якого арештовують за пробуджену свідомість: “Сонечко пражити землю. Та й випражує з неї ягідку і рожу, а з тебе, хлопе, не годно випражити навіть вужевки, але не тоту вужевку, що ліси і дараби в’яже. Але тоту вужевку, що усіх хлопів у один нарід в’яже” [29, 19].

У своїй праці Є.-Ю. Пеленський віднаходить нові акценти у творах Черемшини, написаних у воєнний час. На початку Першої світової війни, коли письменник потрапив у вир воєнних подій, у нього виник задум циклу оповідань “Село за війни”; у цей час було написано новели “Село вигибає”, “Село потерпає”, “Зрадник”.

Підсумовуючи огляд творчої спадщини Марка Черемшини, Пеленський зазначив, що поступове зрістання письменника тривало, починаючи від індивідуальних конфліктів у “Карбах”, через громадські в циклі “Село вигибає” до всенациональних у “Верховині”.

Однак, аналізуючи творчість Черемшини, Є.-Ю. Пеленський пропустив деякі твори, що згодом завважив О. Мишанич. Він, зокрема, звернув увагу на оповідання “Верховина”, назвавши його “помітним твором початку 20-их років <...> у якому відтворено життя гуцульського села в перші роки після війни” [24, 15].

Нічого не пише Пеленський і про оповідання “Туга” (1925). На думку О. Мишанича, цей твір, у якому вирує велика сила любові до України, “є перлиною творчості Марка Черемшини” [24, 15].

Є.-Ю. Пеленський завершує огляд творчості Марка Черемшини новелами “Писанки”, “Коляда”, що входять до циклу оповідань, об’єднаних у збірці “Верховина”. Цикл “Парасочка” (укладений самим Пеленським) залишається поза увагою літературознавця.

Ще одна праця Є.-Ю. Пеленського “До життєпису і творів Черемшини” також надрукована у третьому томі. У першому її розділі “Нотатки до життєпису” дослідник подає власну періодизацію життя і творчості Черемшини. На відміну від А. Музички, М. Зерова та “Моєї біографії” самого Черемшини він уточнює дати на основі документів, що супроводжували завершення Черемшиною навчання в університеті, його судову та адвокатську практику.

У другому розділі Пеленський подає всі відомі псевдоніми Марка Черемшини. Зокрема, йому вдалося відшукати в журналі “Зоря” дві рецензії письменника, підписані як Василь Заренко.

Проте видання виявилось неповним. Це завважили пізніші дослідники: “Архів письменника для цього видання не був вичерпаний повністю. Поза увагою видавців залишилися ще фрагменти творів, деякі переклади, статті про Шевченка, уривки з драми “Несамовиті”, деякі листи” [25, 138].

Ненадрукованими лишилися твори, які Є.-Ю. Пеленський не зміг знайти. Їх список він подав у третьому томі в нотатці “Недруковані писання”. Усього

зазначено 9 одиниць, це переважно оповідання, вірші та переклади раннього періоду творчості. Не було опубліковано й подаровані Пеленському Н. Семанюк уривки із драми “Несамовиті”, про що дізнаємося з листа (без дати; публікується вперше):

“Вл Пане Редактор!

*Посилаю Вам і ту драму і дуже тішусь, що бодай трошки Вас вдоволила.
Наталія Семанюк”* [див.: 33]

Ідеться про драму “Несамовиті” – єдиний твір Марка Черемшини, написаний у цьому жанрі. У примітках Юлій Пеленський подав початковий фрагмент і жанрове визначення цього твору: “Це типова народня драма зі співами” [29, 26].

Уривки не були опубліковані через незадовільний стан збереження автографа, про що редактор зазначив у примітках до третього тому: “Рукопис (14 листків) передала ласкаво п. Семанюкова мені до використання, на жаль, усі листки сильно ушкоджені, тож не можна було навіть цих двох фрагментів надрукувати” [29, 26]. (Уперше уривок опубліковано Олексою Мишаничем у виданні: Черемшина М. Твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1974). “Одним із найскладніших питань при підготовці до видання творів Марка Черемшини є питання про мовноправописне оформлення його текстів” [24, 387], – зауважував О. Мишанич пізніше.

Над цим почав працювати ще М. Зеров, готуючи до друку збірку новел “Село вигибає” 1925 р. Він написав окрему розвідку про мову письменника під назвою “Мова Марка Черемшини. Словник. Малозрозумілі слова”. А над вирішенням цієї проблеми, як видно з архівних матеріалів, найбільше довелося попрацювати Є.-Ю. Пеленському.

У фондах Відділу рукописів і текстології ІЛ зберігаються матеріали, якими користувався Пеленський при укладанні першого повного зібрання творів Марка Черемшини. Про те, що він працював безпосередньо із частиною архіву письменника, свідчать його власноручні виправлення та примітки до творів у їх машинописних та рукописних (автографах Черемшини) варіантах. Зокрема, в автографі новели “Верховина” рукою Пеленського чорним чорнилом зроблено напис над текстом твору (виправлення позначено курсивом):

“...Ей, бадіку, ви знаєте, а не хочете казати! Абих по тій *правді* діждав ще свої внуки подружити...”; “...Бо наша полонина пропала! *Ні, не пропала!* Їмости, ахнули із радости, а злісний закликав побік дрімаючого на крісі зеленюка і щось пошепотів із ним, та й зеленюк вхопив кріс у руки і скочив долів гей вовк за вівцею [див.: 1].

Ці ж самі правки Пеленського бачимо в машинописній копії новели. Відтак можемо дійти висновку про те, що упорядник редагував текст, наближаючи його до норм літературної мови:

“..Ба, хто в селі найліпше танцює? Є, є в нас по *молодюкові* (замість молодюкови, як подає автограф), що у тій смучій війні світами бродили *навчилиси* *всекої* *данцювати* але таки нема понад злісного та й понад учителя” [див.: 2]. (Замість “навчилися всякої танцювати” – неадекватне виправлення).

Подібні правки Пеленського зустрічаємо і в інших машинописних копіях творів Марка Черемшини: “Гріх” [див.: 1]; “За мачуху молоденьку” [див.: 4]; “Зарікайся мід-горівку пити” [див.: 6]; “На Купала, на Івана” [див.: 9] та ін.

За домовленістю із видавництвом “Ізмарагд” перші два томи видання творів Черемшини з’явилися на початку липня 1937 р.

А в листі від 13 березня 1926 року до М. Зерова Марко Черемшина зазначає: “Своїх оповідань “Село вигибає” я досі взагалі не одержав. З тої причини не

можу висловити свої думки про ту книжку (ідеться про видання “Село вигибає”, що зявилося у “Книгоспілці” 1925 р. Упорядником книжки був Микола Зеров. – Г.К.), а особливо про “словник”. В Києві живе знаменитий знавець гуцульського говору, фольклорист і етнограф д. Антін Онищук² і в справі “словника” до евентуального другого тому (“Верховина”, 1929 р.) моїх оповідань міг би сказати своє слово” [22, 426]³.

Проблему редагування творів Марка Черемшини Пеленський, очевидно, обговорював і узгоджував із Н. Семанюк. Про це дізнаємося з її подячного листа від 12 листопада 1937 р. (публікується вперше):

“Високоповажний Пане Редактор!

Вибачте, що я досі не подякувала Вам та не відписала на Вашу цінну карточку.

Передовсім дякую за III том творів Мужа і ..за редагування Ваші.

Матеріал мій хай буде у Вас. А який ще маю і Вам не дала (бо не можу тепер і не хочу), то все Вам колись Вам Пане докторе дам, але то пізніше” [див.: 35].

Є.-Ю. Пеленський у виданні 1937 р. намагався наблизити твори Марка Черемшини до літературної норми: “У поданому тексті справлено ще правопис і в кількох місцях мову”, – читаємо у примітках до першого тому [27, 199]. До цієї справи він залучив Євгена Грицака та Івана Чепігу, які допомагали укладати пояснення до малозрозумілих слів. Зокрема, Є. Грицак працював над словником до першого та другого томів видання, а І. Чепіга допомагав редагувати том третій. Додаткову інформацію про працю Пеленського над мовним оформленням тексту і про історію підготовки до друку повного видання творів вдалося відшукати у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України (матеріали публікуються вперше).

Першу згадку про потребу укладання словника мови Марка Черемшини знаходимо в листі Є. Грицака до Є.-Ю. Пеленського від 26 травня 1937 р. (публікується вперше):

“...А можеб я дав до Вашого видання творів Марка Черемшини короткий словничок його мови, головно говіркової лексики його творів? Це дуже потрібна річ, а в першу чергу для школи. Прошу о ласкаву швидку відповідь з додатком чи одержали Ви мої брошури й остаюсь з найбільшою пошаною Євген Грицак” [див.: 30].

Про подальшу співпрацю в роботі над словником читаємо в наступному листі Є. Грицака до редактора (друкується вперше):

“Високоповажний Пане Докторе!

...А тепер справа словничка Черемшинової мови. Маю велику охоту до цієї роботи, але мушу доконче знати реченець її виготовлення, а далі розмір її, а саме, чи словничок цей мя взяти чи увагу (всі твори Черемшини, в цьому і його переклади, статті і т. і., чи тільки найважливіші твори, а саме збірки Карби і Село вигибає. І том Вашого видання я використав би, а що до інших творів, то мушу знати які використати і з яких видань.

Якщо Ви, Пане Професоре, дасте мені короткий реченець М. Ч. до кінця червня, його я не зможу зробити, бо хоч навчання кінчається в нас 16/6, але потім довго будуть тянутися скучні й тривкі іспити, що забирають час і зовсім

² Онищук Антін Іванович (1883–1937) – український етнограф, знавець Гуцульщини, на той час працював керівником відділу етнології АН УРСР у Києві.

³ У відділі рукописів та текстології Інституту літератури НАН України у Ф. 78, № 634 зберігаються пояснення слів Марка Черемшини до оповідань збірки “Карби”. Отже, словник малозрозумілих, діалектних слів допомагав укладати сам автор.

⁴ Євген Грицак – (1890–?) – педагог і мовознавець. Йому належать праці з українського словотвору (новотвори, скорочені слова), назвознавства, літератури (“Гораций в українській літературі”), видання шкільних підручників із граматики, українсько-польських і польсько-українських словників (спільно з К. Киселівським); статті на педагогічні теми [3, 802].

витомлюють. До того ще маю одну перешкоду. В нас є тільки радянське видання М. Ч. Верховина (ідеться про видання "Верховина" за ред. М.Зерова 1929 р., С. 204. – Г.К.), а згаданого Вами видання М. Зерова нема, тому, якщо я засів до словника, то, мусів би просить Вас, щоб Ви мені у Львові десь його випозичили. Мусів би я теж знати чи до словника брати найрідші слова, чи й більш відомі гуцульські, а це залежить від розміру й місця, при значеного мені. Хотів би я теж одержати бодай скромний гонорар, бо ця праця доволі марудна.

Тому прошу ласкаво відповісти мені на ті мої запити, бо від цього залежить моя праця, що її мусів би я найшвидше починати.

З великою до Вас пошаною

Євген Грицак" [див.: 31].

Отже, як бачимо, Є.-Ю. Пеленський свої правки текстів погоджував із людьми найближчого оточення письменника та найбільш обізнаними із його творчістю.

У тому ж році з'явилися перші відгуки про видання творів Марка Черемшини, редактором якого був Пеленський ("Новий час", ч. 121; "Життя й знання", ч. 6; "Голос", Львів, ч. 27-28; "Сніп", ч. 6, додаток до "Громадського голосу"; "Український бескид", Перемишль, ч. 23; "Prager Presse", Прага, ч. 179, 218; "Діло", ч. 143). Вони були загалом позитивні.

І справді, вихід у світ першого повного тритомного видання творів Марка Черемшини став визначною подією в літературному житті України. Це було фахове видання, підготовлене вперше за автографами письменника та першодруками його творів; воно найповніше на той час репрезентувало спадщину письменника (художні твори, статті, переклади, епістолярій) та містило наукові коментарі, найґрунтовнішу бібліографію письменника, біографічні відомості, які також підготував Є.-Ю. Пеленський.

Але не всі літературознавці позитивно оцінили редакторську працю Пеленського. "З текстологічного боку це видання було недосконале. Марко Черемшина у своїй творчості широко використовував живу народну мову Гуцульщини і Покуття. Особливо такий момент відчутний у мові персонажів новел, що надає їй особливого місцевого колориту і є засобом типізації. Редактор натомість втручався у текст: у мові автора дотримувалася норм літературної мови, а мову персонажів, незважаючи на авторське писання, уніфікував до одних діалектних форм" [див.: 15].

На нашу думку, така оцінка не зовсім справедлива. Втручання Пеленського-редактора в авторський текст можна пояснити прагненням зробити мову творів доступнішою для читача, адже мова Марка Черемшини була вкрай переобтяжена галицьким діалектом, а тому заважкою для читання й розуміння в Наддніпрянській Україні. Тому, щоби не втратити творчої манери Черемшини, Пеленський замінив лише деякі, невластиві літературній мові, форми слів.

Марко Черемшина й сам розумів, що його твори сповнені діалектизмами, і не заперечував редагування. Так, у листі до М. Зерова від 27 лютого 1925 р. він пише: "Ви будете мати багато клопоту з говором, однак в тім напрямі міг би допомогти Вам проф. Василь Сімович, який і наш галицький жаргон, і українську мову знаменито і в деталях знає" [див.: 16]. В останні роки письменник намагався звільнитися від свого "галицького жаргону", як він називав використану ним говірку.

Найсуттєвіші зауваги О. Мишанича стосувалися третього тому повного видання творів Марка Черемшини. На жаль, йому не було відомо, що до роботи над редагуванням текстів третього тому Пеленський залучив Івана Чепігу – управителя й учителя української торговельної школи Товариства "Рідна школа". Це сталося, очевидно, через велику зайнятість Пеленського: із 1937 р. він почав редагувати журнал Товариства українських бібліофілів "Українська книга". Про це довідуємося з листа І. Чепіги до Є.-Ю. Пеленського (друкується вперше):

“Високоповажний Пане Доктор

Дуже прошу вибачити, що аж сьогодні відписую на Ваш ц. лист з д. 5. ц. м. Річ в тому, що я в перших днях цього місяця вибрався в своїх родинні сторони, себто в Косівщину до Кобак, де перебув майже три тижні і що лиш вчора вернув до ст. та застав Ваш ц. лист і вже оба томи творів М. Черемшини. за посилку дуже дякую і дуже радо поможу Вам Вп. П. Др в тому ділі.

Оба томи вже переглядаю і ще цього тижня Вам перешлю свої уваги відносно помилок самого тексту. Перегляну також і словарець діалекту Кобак (очевидно, ідеться про словник укладений Євгеном Грицаком. – Г. К.), прошу тільки мені скоро його переслати. Іменно вичитав я в оголошенню Н. Ч., що третій том вийде в серпні, значиться час вже досить короткий. Я можу переглянути словарець протягом 4-5 днів, так, що на всякий случай Ви мали б його у Львові найдалі до 5-го серпня.

Прикро мені дуже, що не маю у себе ні одного рукопису Марка Черемшини, головню к Йордану, бо все те і пропало в часі надто частих ревізій, якими мене щедро обдарувала поліція в рр. 1920–1926. З тих видань, де були друковані деякі новелі Ч., маю тільки по одному примірникові, але все те має Б-ка НТШ, бо туди я постійно висилав все, що видав.

Вертаючи до творів Черемшини, то мушу з великою радістю ствердити, що Ви Вп. П. Др дійсно їх видаєте гарно й дбайливо (так відгукнувся Іван Чепига на появу перших двох томів повного видання за ред. Є.-Ю. Пеленського. – Г.К.), що впорчім вже підносили й критики. Подобається мені, що не даєте числових відсилачів на сторінках, а пояснення містите на далі, бо це не відриває уваги читача. Рівно ж бібліогр. Замітки при кінці кожного тому дуже добре обдумані, це матиме велике значіння для будочого дослідника творчості Черемшини.

Цей тиждень до четверга я сиджу ще в Ст., а в четвер знова мушу поїхати до Кобак, звідки вертаю на всякий випадок ще перед першим і колиб десь після 25 ц. м. дістав рукопис, то ще вслів би на час його переглянути.

Здається, Ви, Вп. П. Др видали свого часу Антологію нової української поезії, коли це Вам не буде робити великого уцербу, то при нагоді перешліть мені один прим.

В ожиданні пересилки.. можливо як найскорше рукопису (не прочитується. – Г.К.).

З поважанням

Вул., Перацького, 2:78

Іван Чепига [див.: 31].

Є.-Ю. Пеленський, готуючи до друку видання того чи того письменника, зазвичай подавав його бібліографію. Як учений-бібліограф він залишив після себе фундаментальні праці. Передовсім це “Бібліографія української бібліографії” (Львів, 1934), праця “Україніса в західноєвропейських мовах”, котра вийшла як 158-й том “Записок НТШ” (Мюнхен, 1948). Важливі також “Русалка Дністрова. Матеріали до бібліографії” (Львів, 1937), Шевченківська бібліографія, українська мовознавча бібліографія, педагогічна, книгознавча, краєзнавча бібліографії. “Можна сміло сказати, що він був одним із найвидатніших західноукраїнських бібліографів серед молодшого покоління адептів цієї науки”, – писав про Пеленського Володимир Дорошенко [19, 27]. У підготовленому й редагованому ним виданні творів Марка Черемшини Пеленський також подає бібліографію письменника. Вона надрукована у третьому томі як останній розділ. У короткій передмові Пеленський застерігає, що не мав змоги переглянути всі періодичні видання, де були надруковані твори письменника, тому називає свою працю “Матеріали до бібліографії М. Черемшини”. “Все ж треба зазначити, що майже всі першодруки творів Черемшини тут зібрано, а пропуски є передовсім у списку першодруків

поодиноких творів та менш замітних статей про Черемшину”, – наголошує Пеленський [29, 31].

Праця бібліографа була полегшена тим, що в 1928 р. А. Музичка, видаючи свою монографію про Черемшину, додав до неї бібліографічний покажчик, яким скористався Пеленський, виправивши деякі неточності. Свої матеріали Є.-Ю. Пеленський подав у хронологічному порядку згідно з першодруками, оскільки Черемшина “майже ніде не позначав дат написання твору” [28, 31]. Редактор також поділив творчу спадщину письменника за жанрами: він окремо розглянув поетичні, прозові твори, а також посмертні видання та переклади – усього 87 одиниць.

Перший розділ “Матеріалів до бібліографії...” Пеленський назвав “Писання М. Черемшини”. У ньому виокремлено 5 підрозділів. Спочатку за хронологією йде список друкованих поетичних творів письменника (12 поезій); за ним – книжкові видання творів Черемшини (14 видань). Тут Пеленський подає зміст кожного видання, а також рецензії на них. Цікаво, що укладач зазначив джерела, у яких з’явилися відгуки після появи першого тому повного видання творів Черемшини, редактором якого він був. Підрозділ 3-ій містить назви рецензій, статей і спогадів Марка Черемшини. У 4-му – твори й матеріали письменника, що були вперше надруковані Пеленським у 2-му та 3-му томах. У останньому, 5-му підрозділі, зазначені переклади М. Черемшини (твори німецьких, угорських, болгарських та чеських письменників) та джерела їх публікацій.

У розділі другому “Матеріалів до бібліографії М. Черемшини” упорядник тритомного видання у хронологічному порядку подав літературознавчі статті та рецензії про творчість Марка Черемшини. Тут наведено статті М. Грушевського, М. Зерова, І. Франка, Л. Білецького, А. Музички, В. Сімовича, Г. Хоткевича, Д. Донцова, Д. Дорошенка, самого Є.-Ю. Пеленського та інших літературних критиків того часу.

“Матеріали до бібліографії М. Черемшини”, укладені Є.-Ю. Пеленським, стали важливим поступом на шляху вивчення життя і творчості письменника. Це була лише друга бібліографія Марка Черемшини. І хоча вона вийшла не зовсім повною, порівняно з бібліографією А. Музички Пеленський кількість джерел збільшив більш ніж утричі.

Згодом, крім повного видання творів Черемшини, Пеленський підготував до друку ще кілька публікацій творчої спадщини письменника, зокрема Марко Черемшина. Вибрані твори / За редакцією Є.-Ю. Пеленського. – Львів: видавництво “Ізмарагд”, 1938. – 144 с. У виданні використано вступну статтю М. Зерова, а саме зібрання містить твори із трьох збірок: “Карби”, “Село потерпає”, “Верховина”. Подано й біографію Черемшини (“Моя біографія”). Цікаво, що Пеленський, будучи редактором “Українського видавництва”, повторив це видання [38].

У цьому ж видавництві він підготував ще одну збірку творів письменника: “Марко Черемшина. Верховина і інші оповідання” (Краків, 1940). Ця збірка вийшла із вступною статтю Пеленського “Марко Черемшина і його верховинські оповідання”.

1941 року в “Українському видавництві” у Кракові побачило світ підготовлене в еміграції видання “Рідне слово. Вибір з українського письменства для молоді”. У ньому Є.-Ю. Пеленський умістив “Писанки” Марка Черемшини та коротку нотатку про автора: “Марко Черемшина – це письменницьке ім’я Івана Семанюка (укр., н. 1874 року на Гуцульщині, умер 1927 р.), що подібно як Федькович писав виключно про Гуцульщину, але не обмежувався до побутових картин, чи малюнків з природи, тільки так само як інші модерністи представляв передовсім повнотою душевне життя своїх героїв” [36, 203].

Євген-Юлій Пеленський належить до почесної когорти зберігачів і популяризаторів творчого доробку Марка Черемшини, спадщина якого – це “наша класика, дивосвіт гуцульської мовної стихії, незабутні картини природи, людські характери, світ народної поезії і вражаюча книга любові до упослідженого, затемненого неволею і забобонами рідного народу... це блискучі зразки високомистецьких літературних форм і найрізноманітніших виразальних засобів...” [40, 6].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Viddil* рукописів ІА ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 12. – Од. зб. 26. – Арк. 22. (Далі посилання – Вр ІА).
2. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 28. – Арк. 13.
3. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 29.
4. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 30.
5. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 31.
6. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 32.
7. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 33.
8. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 37.
9. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 43.
10. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 55.
11. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 60.
12. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 67.
13. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 69.
14. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 73.
15. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 89.
16. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 99.
17. Вр ІА. – Ф. 12. – Од. зб. 106.
18. Гнідан О. Люблю любовіть гарячу, як вогонь... // *Історія української літератури*. – К., 2005. – 521 с.
19. Дорошенко В. Є.-Ю. Пеленський – книгознавець і бібліограф // *Євген-Юлій Пеленський*: Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1994. – С. 27.
20. *Енциклопедія* українознавства: За ред. ф., д-ра Володимира Кубійовича. – Т. 2. – К., 1994. – 802 с.
21. *Енциклопедія* українознавства: За ред. ф., д-ра Володимира Кубійовича. – Т. 3 – К., 1996. – 858 с.
22. *Львівська Наукова бібліотека ім. В. Сефаника Національної Академії Наук України*. – Ф. 232. – Спр. 119. – Арк. 1. (Далі зазначаємо номер та назву документа).
23. *Мишанич О.* Марко Черемшина. Твори. – Київ, 1974.
24. *Пеленська-Пасіка І.* Літературознавчі праці Є.-Ю. Пеленського // *Євген-Юлій Пеленський*: Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1994. – С. 23.
25. *Пеленський Є.-Ю.* Примітки // *Марко Черемшина*. Повне видання за редакцією д-ра Є.-Ю. Пеленського. – Т. 1. – Львів, 1937.
26. *Пеленський Є.-Ю.* Примітки // *Марко Черемшина*. Повне видання за редакцією д-ра Є.-Ю. Пеленського. – Т. 2. – Львів, 1937.
27. *Пеленський Є.-Ю.* Примітки // *Марко Черемшина*. Повне видання за редакцією д-ра Є.-Ю. Пеленського. – Т. 3. – Львів, 1937.
28. *Пел. 25.* Лист Євгена Грицака до Є.-Ю. Пеленського від 26 травня 1937 р.
29. *Пел. 25.* Лист Євгена Грицака до Є.-Ю. Пеленського від 8 червня 1937 р.
30. *Пел. 111.* Лист до Є.-Ю. Пеленського 1937 р.
31. *Пеленський Є.-Ю.* Марко Черемшина. Твори. – Львів, 1938. – 144 с.
32. *Пел. 99,* п. 2. Лист Наталії Семанюк до Є.-Ю. Пеленського. Б/д.
33. *Пел. 99,* п. 2. Лист Наталії Семанюк до Є.-Ю. Пеленського від 8 травня 1937 р.
34. *Пел. 99,* п. 2. Лист Наталії Семанюк до Є.-Ю. Пеленського від 12 листопада 1937 р.
35. *Пеленський Є.-Ю.* Рідне слово. – К., 1940. – С. 153.
36. *Сімович В.* Праці: У 2 т. – Чернівці, 2005. – Т. 2. – С. 618-622.
37. *Черемшина Марко.* Вибрані твори. – Краків: Укр. вид-во, 1940.
38. *Черемшина М.* Карби: оповідання. – К., 1986.
39. *Черемшина Марко.* Марічка занедужала // *Український голос*. – 1926. – Ч. 49-50.
40. *Черемшина Марко.* Новели. Посвяти Василю Стефанику. Ранні твори. Переклади. Літературно-критичні виступи. Спогади. Автобіографія. Листи. – К., 1987.

Отримано 30.03.2010 р.

м. Київ